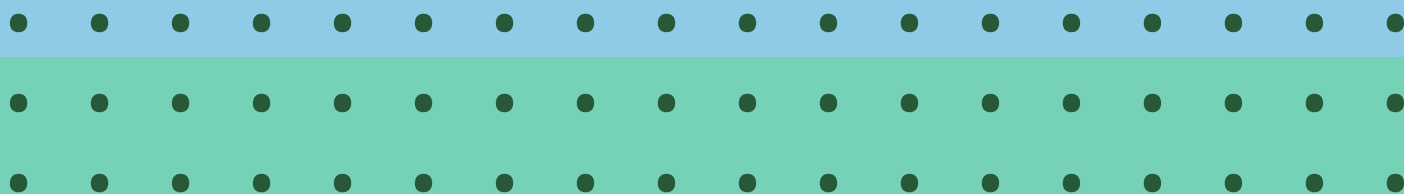

Sociaal en Cultureel Planbureau

Jongeren leren omgaan met diversiteit op school en in de samenleving

Kennisnotitie

Inhoud

Samenvatting.....	3
1 Inleiding.....	4
1.1 Aanleiding	4
1.2 Doel en focus.....	5
1.3 Leeswijzer	6
2 Invloed van de school op de houding van jongeren tegenover diversiteit.....	6
2.1 De invloed van de school naast ouders en leeftijdgenoten	6
2.2 Beleid en sturing op school	7
2.3 Creëren van een onderwijsleeromgeving op school	8
2.4 Diversiteit in de klas en op school.....	9
3 Aanbevelingen voor praktijk en beleid	10
3.1 Nader onderzoek naar en monitoring van het burgerschapsonderwijs	10
3.2 Bevorderen van ontmoeting van jongeren met verschillende achtergronden op school	11
3.3 Samenwerking met andere lokale partijen	12
3.4 Burgerschap verankeren in kerndoelen	12
3.5 Diversiteit in beoordelingskader Inspectie	13
Literatuur.....	15

Samenvatting

Op 1 augustus 2021 werd een nieuwe wet van kracht voor burgerschapsonderwijs in het primair en voortgezet onderwijs. In het kader van die wet dienen scholen onder meer de sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen te ontwikkelen, zodat zij deel uit kunnen maken van de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving. Daarnaast dienen leerlingen op school kennis te verwerven van en respect te ontwikkelen voor mensen die van hen verschillen. Met het oog op het samenleven met elkaar – nu en in de toekomst – is het van belang dat jongeren het vermogen hebben om met anderen die van hen verschillen om te kunnen gaan. Deze kennisnotitie brengt in kaart welke factoren in het onderwijs samenhangen met een positieve houding van jongeren tegenover diversiteit, om daarmee richting te geven aan de verankering van het leren samenleven in het beleid en de onderwijspraktijk.

Dit onderzoek laat zien dat een grotere ontmoetingskans de kans vergroot dat jongeren in het voortgezet onderwijs meer begrip krijgen voor elkaar. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) doet daarom een appel op alle betrokkenen in het onderwijsveld om het onderwijs zo in te richten dat de ontmoetingskans van jongeren met verschillende achtergronden bevorderd wordt. Hoewel dit onderzoek laat zien dat jongeren over het algemeen een meer positieve houding tegenover mensen met een andere achtergrond ontwikkelen wanneer zij met hen in de klas in contact komen, is tegelijkertijd inzicht in de wijze waarop deze houding gestimuleerd kan worden nog beperkt. Meer onderzoek op dit terrein is gewenst, evenals het monitoren van de mate waarin het leren samenleven op scholen wordt gestimuleerd. Een mogelijkheid hiervoor biedt de monitorstudie naar burgerschap die het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) van plan is uit te zetten in het onderwijsveld.

Recent heeft het SLO, het nationaal expertisecentrum voor leerplanontwikkeling, conceptkerndoelen voor burgerschap ontwikkeld, die richting moeten geven aan het onderwijs in burgerschap in de komende decennia. Omgaan met diversiteit vormt een van de kerndoelen. Daarbij wordt sterk het accent gelegd op kennis over diversiteit. Het SCP pleit ervoor om daarbij nadrukkelijker aandacht te hebben voor de vaardigheden en houdingen van leerlingen. Daarnaast vindt momenteel door de Inspectie van het Onderwijs een herijking van het toezicht plaats, wat moet leiden tot het nieuwe Toezichtkader 2027. Het SCP wijst in deze notitie op het belang om in de uitwerking van het onderzoekskader tevens expliciet aandacht te geven aan het samenleven met elkaar, gegeven de wettelijke opdracht van het onderwijs om aan sociale cohesie bij te dragen.

Uit het onderzoek dat in deze notitie bijeen is gebracht, komt naar voren dat het onderwijs van belang kan zijn bij het ontwikkelen van houdingen ten aanzien van het omgaan met verschillen bij leerlingen, maar dat daarbij ook andere netwerken waarin jongeren participeren een rol spelen. Dat maakt de burgerschapsopdracht van het onderwijs niet minder relevant, maar duidt erop dat de rol van de school versterkt kan worden in samenwerking met partijen in de omgeving ervan. Het SCP doet een appel aan het onderwijs om niet geïsoleerd aan de bevordering van burgerschap te werken, maar lokaal verbinding te zoeken met de sociale netwerken waarin jongeren verkeren.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De diversiteit aan migratieachtergronden is in de afgelopen decennia toegenomen. Deze grotere diversiteit is ook in het onderwijs duidelijk zichtbaar. Met het oog op het samenleven met elkaar – nu en in de toekomst – is het van belang dat jongeren het vermogen hebben om met anderen die van hen verschillen om te kunnen gaan (Inspectie van het Onderwijs 2022). Daarbij gaat het om houdingen en waarden, zoals het hebben van een tolerante houding, interesse in de achtergrond van de ander en het tonen van respect (Ten Dam et al. 2011).¹ Het onderwijs heeft een expliciete opdracht, met het oog op onze pluriforme democratische samenleving, om competenties van leerlingen te ontwikkelen die hen in staat stellen hier op een volwaardige manier deel van uit te maken. In de Wet verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs, is daarnaast de opdracht voor scholen vastgelegd dat zij hun leerlingen leren omgaan met verschillen tussen mensen van verschillende achtergronden (Staatsblad 2021, zie kader 1.1).

Kader 1.1 Wettekst actief burgerschap en sociale cohesie

- 1 Het onderwijs bevordert actief burgerschap en sociale cohesie op doelgerichte en samenhangende wijze, waarbij het onderwijs zich in ieder geval herkenbaar richt op:
 - a het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school;
 - b het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving en;
 - c het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.
- 2 Het bevoegd gezag draagt zorg voor een schoolcultuur die in overeenstemming is met de waarden, bedoeld in het eerste lid, onderdeel a, en creëert een omgeving waarin leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met en het handelen naar deze waarden en draagt voorts zorg voor een omgeving waarin leerlingen en personeel zich veilig en geaccepteerd weten, ongeacht de in het derde lid, onder c, genoemde verschillen.

Bron: Staatsblad (2021)

¹ Zo wordt het bevorderen van tolerantie en begrip jegens anderen herhaaldelijk benoemd als een van de voornaamste doelstellingen van burgerschapseducatie. Niet alleen in ons land, maar ook in andere Europese landen (Eurydice 2023).

Het SCP heeft in de *Sociale en Culturele Ontwikkelingen* eerder gewezen op het belang om in het burgerschapsonderwijs meer aandacht te geven aan het leren samenleven met elkaar (Vermeij et al. 2023).² Ook de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 wees – in het licht van de veranderende samenstelling van de bevolking – op het belang van aandacht voor samenleven in verscheidenheid (Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 2024). Het doel van deze notitie is om op basis van wetenschappelijke inzichten handreikingen te bieden aan het beleid en onderwijsveld om hieraan verder invulling te geven.

1.2 Doel en focus

Deze kennisnotitie richt zich op de vraag op welke wijze het omgaan met verschillen onder jongeren in het onderwijs het best kan worden bevorderd. Met het oog hierop is recent empirisch onderzoek in kaart gebracht naar factoren die samenhangen met hoe jongeren omgaan met verschillen in de klas. De focus ligt daarbij op het omgaan met verschillen tussen etnische groepen of eventuele migratieachtergronden. De review is beperkt tot studies die in het Nederlandse onderwijs zijn uitgevoerd, om eventuele contexteffecten zo veel mogelijk uit te sluiten. Vroeg onderzoek naar de effecten van etnische verschillen op school liet een gemengd beeld zien, met zowel studies die positieve effecten rapporteerden als studies die negatieve effecten vonden.³ Het doel van deze review is om dit beeld te actualiseren. De review richt zich daarom op recent onderzoek in het primair en voortgezet onderwijs, waarbij een tijdspanne van tien jaar is gehanteerd (2014-2023).⁴ Een overzicht van de studies waarop de review is gebaseerd is opgenomen als bijlage B (te raadplegen via www.scp.nl bij deze kennisnotitie).

In deze review ligt de focus op houdingen van jongeren ten opzichte van verschillen tussen etnische groepen. Aanpalend onderzoek naar het effect van bijvoorbeeld de etnische samenstelling van de klas op vriendschapsrelaties,⁵ de mate waarin pestgedrag en verbaal of fysiek geweld plaatsvindt⁶ of de vooroordelen jegens andere groepen,⁷ is in deze kennisnotitie buiten beschouwing gelaten. Voor een breder beeld van de wijze waarop diversiteit in het onderwijs gerelateerd is aan de sociale cohesie wordt verwezen naar het overzicht van studies op dit terrein in Gijsberts et al. (nog te verschijnen).

De literatuurreview is aangevuld met gegevens uit de Periodieke peiling jongeren 2022. In deze peiling heeft het SCP gegevens verzameld over de houding van jongeren bij het omgaan met verschillen tussen groepen met een andere achtergrond. Deze zijn gekoppeld aan registernetwerkdata van het

2 Het SCP komt onder meer tot deze aanbeveling aangezien uit de meest recente *International Civic and Citizenship Education Study* (ICCS) bleek dat jongeren in ons land negatiever tegenover gelijke rechten voor etnische groepen en immigranten staan dan jongeren in de meeste West-Europese landen (Daas et al. 2023). Hierin lijken zich sinds 2009, toen Nederland voor het eerst deelnam aan het internationale onderzoek naar burgerschap, geen noemenswaardige veranderingen te hebben voorgedaan (Maslowski et al. 2012; Munniksma et al. 2017).

3 Vervoort et al. (2011) concluderen dat een grotere hoeveelheid contact tussen Nederlandse jongeren met en zonder een migratieachtergrond leidt tot meer onderlinge rivaliteit en een sterkere identificatie met de eigen groep. Bekhuis et al. (2013) vonden minder vreemdelingenhaat naarmate er in de klas sprake was van grotere etnische verschillen en meer positieve contacten tussen verschillende groepen, maar meer vreemdelingenhaat in meer diverse klassen met negatieve contacten tussen groepen. Van Geel en Vedder (2011) rapporteren juist een positief effect van meer etnische diversiteit in de klas op de houding jegens mensen met een andere herkomst.

4 Met het oog op de kwaliteit van de studies is alleen gebruikgemaakt van onderzoek dat in *peer reviewed* wetenschappelijke tijdschriften is gepubliceerd. Gegeven de doorlooptijd van indiening tot aan publicatie is als aanvullende eis gesteld dat de dataverzameling niet langer dan 15 jaar geleden mag hebben plaatsgevonden.

5 Zie bijvoorbeeld Hooijsma et al. (2020a, 2020b) en Smith et al. (2016).

6 Zie bijvoorbeeld Hooijsma et al. (2021), Munniksma et al. (2022), Spiegler et al. (2024) en Thijs et al. (2014).

7 Zie bijvoorbeeld Stark et al. (2015) en studie 2 van Verkuyten en Thijs (2019).

CBS om na te gaan in hoeverre hun houding samenhangt met de kans om op school jongeren met een andere herkomst te ontmoeten. Waar eerder onderzoek steeds uitging van de klas, maakt de koppeling aan de registernetwerkdata het mogelijk om de verscheidenheid in de omgeving van individuele jongeren in kaart te brengen - met bijgevolg een grotere reikwijdte van de analyses. Door koppeling aan de registernetwerkdata kan daarnaast het mogelijke effect van de ontmoetingskans met jongeren van andere herkomst op school vergeleken worden met de ontmoetingskans in de buurt waarin zij wonen. Aan de hand hiervan kan het belang van de ontmoeting op school worden afgezet tegen de andere leefwerelden waarvan de jongere deel uitmaakt. De uitkomsten van de analyse, alsook een methodologische toelichting op de studie, zijn beschreven in bijlage A.

1.3 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt aan de hand van een literatuurreview, aangevuld met analyses uit de Periodieke peiling jongeren 2022, beschreven wat bekend is over de klas- en schoolkenmerken die samenhangen met de houding van jongeren ten aanzien van het omgaan met verschillen. In hoofdstuk 3 worden op grond van dit overzicht vijf aanbevelingen gedaan voor het beleids- en onderwijsveld.

2 Invloed van de school op de houding van jongeren tegenover diversiteit

Waar het de rol van het onderwijs bij de ontwikkeling van de houding van jongeren tegenover diversiteit betreft, is het de vraag in hoeverre de school hierop al dan niet van invloed kan zijn. In dit hoofdstuk wordt daar nader op ingegaan. Aansluitend bespreken we welke klas- en schoolkenmerken gerelateerd zijn aan de houding van leerlingen ten opzichte van het omgaan met verschillen. Studies hiernaar richten zich onder meer op de wijze waarop scholen beleid voeren of sturen op burgerschap, de mate waarin zij een onderwijsleeromgeving creëren voor leerlingen om zich burgerschapscompetenties eigen te maken, en de mate waarin de compositie van de leerlingenpopulatie van invloed is op de houding van leerlingen tegenover mensen met een andere herkomst dan zichzelf.

2.1 De invloed van de school naast ouders en leeftijdgenoten

De houding van jongeren tegenover mensen met een andere herkomst wordt voor een belangrijk deel bepaald door persoonskenmerken, het gezin waarin zij opgroeien en de leeftijdgenoten met wie zij optrekken (Thijs et al. 2014). Voor een deel verschillen scholen ook waar het de houding van jongeren tegenover diversiteit betreft.⁸ Deze verschillen zijn voor een deel mogelijk het gevolg van verschillen in instroom. Met name voor scholen met een zeer specifieke levensovertuiging, zoals gereformeerde of islamitische scholen, is het voorstelbaar dat ouders en leerlingen opvattingen hebben over diversiteit die doorwerken in hun houding ten aanzien van het omgaan met etnische verschillen.⁹ Voor een ander deel zijn de verschillen waarschijnlijk toe te schrijven aan hoe met diversiteit op school of in de klas wordt omgegaan (Coopmans et al. 2020; Dijkstra et al. 2015; Geboers et al. 2015).

⁸ Het gaat daarbij om ongeveer 5 tot 10% van de variantie in de houdingen van leerlingen op klas- of schoolniveau (zie tabel B.1 in bijlage B).

⁹ Het gaat hierbij om een beperkt aandeel van scholen in zowel het primair als voortgezet onderwijs. Ouders die voor een rooms-katholieke of protestants-christelijke school kiezen, geven aan dat hun keuze ook op een openbare school had kunnen vallen (Bulder et al. 2020).

De invloed die scholen kunnen hebben op de ontwikkeling van houdingen van leerlingen lijkt in het basisonderwijs groter dan in het voortgezet onderwijs (Dijkstra et al. 2015; Geboers et al. 2015). Houdingen van leerlingen lijken ook minder dan hun kennis over burgerschap beïnvloedbaar door school. Deze bevindingen sluiten aan bij eerder onderzoek naar de effecten van onderwijs op verschillende burgerschapscompetenties, waarin naast gegevens over Nederlandse scholieren, eveneens gegevens over scholieren uit een groot aantal andere landen werden betrokken (Isac et al. 2011). In het onderwijs ligt de nadruk veelal op kennisaspecten en hebben leraren ook een duidelijker beeld van hoe zij kennis kunnen overdragen, dan hoe zij aan de ontwikkeling van houdingen van leerlingen kunnen bijdragen.

2.2 Beleid en sturing op school

Scholen dienen een visie op burgerschap te ontwikkelen (Inspectie van het onderwijs 2022). Dit wordt van belang gevonden, omdat een duidelijke visie richting kan geven aan de verschillende activiteiten die ondernomen worden om de burgerschapscompetenties van leerlingen te ontwikkelen. Empirische ondersteuning hiervoor ontbreekt echter vooralsnog.

Leerlingen op basisscholen met een expliciete visie op burgerschap verschillen niet in hun houding tegenover diversiteit ten opzichte van leerlingen op basisscholen die dit niet hebben (Dijkstra et al. 2015). Schoolleiders lijken hierop geen of weinig invloed te hebben. Op basisscholen waar de directie aangeeft een open houding te hebben ten aanzien van het omgaan met verschillen, staan leerlingen niet positiever of negatiever tegenover diversiteit dan op scholen waar de directie dit minder expliciet aangeeft (Inspectie van het Onderwijs 2022). Hetzelfde geldt voor de nadruk die basisscholen leggen op het aanleren van sociale vaardigheden en de mate waarin scholen specifieke doelen voor het leren over andere culturen hebben geformuleerd. Dit hangt mogelijk samen met de abstractie van de gestelde doelen. Scholen formuleren weliswaar doelen om met verschillen naar herkomst en levensbeschouwing om te gaan, maar daarbij gaat het vaak om globale doelen die weinig richtinggevend zijn voor wat er in de klas gebeurt.

Schoolbrede doelen om competenties van leerlingen rond het onderwerp diversiteit te bevorderen, lijken ook in het voortgezet onderwijs niet door te werken in de houdingen van leerlingen (Sincer et al. 2021). Evenals in het basisonderwijs is er geen duidelijke impact van het gevoerde schoolbeleid en de sturing vanuit de schoolleiding op de houdingen die leerlingen op school ontwikkelen. Het belang dat vanuit de directie aan burgerschapsonderwerpen wordt gehecht, resulteert niet aantoonbaar in een andere houding van leerlingen tegenover burgerschap (Coopmans et al. 2020). De mate waarin onderwijs over burgerschap verankerd is in de organisatie van de school, bijvoorbeeld door in reguliere overleggen binnen school de burgerschapsopdracht van het onderwijs te bespreken, werkt eveneens niet duidelijk door in de houdingen die leerlingen ontwikkelen. Dat geldt ook meer algemeen voor de ondersteuning die de schoolleiding geeft aan docenten om het onderwijs te verbeteren en de mate waarin de leiding aandacht heeft voor de suggesties van docenten en de moeilijkheden die zij ervaren bij het vormgeven aan verandering van hun eigen lespraktijk.

Hoewel het onderzoek naar de effecten van het schoolbeleid op de houding van leerlingen tegenover diversiteit nog beperkt is, komt uit de studies die hiernaar gedaan zijn geen duidelijke samenhang tussen beide naar voren. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat scholen vaak nog geen duidelijke visie op burgerschap hebben. De Inspectie geeft aan dat de wijze waarop vanuit het bestuur of de schoolleiding sturing wordt gegeven aan burgerschap, waaronder de ontwikkeling van

houdingen van leerlingen, weliswaar meer en meer in ontwikkeling is, maar dat veel scholen in het primair onderwijs het lastig vinden om een visie op burgerschap te formuleren en deze op een systematische wijze ingang te doen vinden in het onderwijs (Inspectie van het Onderwijs 2022; Inspectie van het Onderwijs 2023). Ook voor het voortgezet onderwijs geldt dat veel scholen nog nauwelijks een duidelijke visie op burgerschap hebben ontwikkeld (Daas et al. 2023). Een andere mogelijke verklaring is dat, daar waar scholen wel expliciet beleid voeren op burgerschap, dit weinig richtinggevend is voor hoe de leraar in de klas hieraan invulling geeft. Dieptestudies in het voortgezet onderwijs laten zien dat docenten verschillen tussen leerlingen, en tussen docent en leerlingen, nauwelijks aangrijpen om diversiteit in de klas bespreekbaar te maken (Rinnooy Kan et al. 2021). Docenten die wel aandacht geven aan thema's rond diversiteit in de klas lijken daarbij 'ongemakkelijke' onderwerpen uit de weg te gaan, zoals een ongelijke machtsverdeling naar herkomst (Sincer et al. 2019).

2.3 Creëren van een onderwijsleeromgeving op school

Scholen kunnen op verschillende manieren proberen bij te dragen aan een meer positieve houding van jongeren tegenover anderen. Bijvoorbeeld door specifieke instructies te geven of door op een andere manier expliciet aandacht te geven aan diversiteit.

Studies naar het aanbod van burgerschapsonderwijs laten over het geheel genomen geen effect op de houding van jongeren tegenover diversiteit zien (zie bijlage B.3). Leerlingen op scholen in het voortgezet onderwijs die meer aandacht besteden aan burgerschapsthema's hebben niet een meer positieve of negatieve houding ten aanzien van democratisch en maatschappelijk verantwoord handelen en het omgaan met verschillen en conflicten. Ook voor andere aanbodgerichte activiteiten van scholen, zoals deelname aan extracurriculaire activiteiten, is er geen duidelijke relatie met de burgerschapshoudingen die leerlingen ontwikkelen (Coopmans et al. 2020). Dat geldt niet alleen in meer algemene zin voor burgerschapshoudingen van jongeren, maar ook specifiek waar het de aandacht voor onderwerpen rond diversiteit in de klas betreft (Sincer et al. 2021). Wanneer docenten hieraan meer aandacht besteden, heeft dit niet tot gevolg dat leerlingen ook een meer positieve houding hebben ten aanzien van verschillen tussen mensen van verschillende achtergronden. Dat lijkt bovendien niet afhankelijk van de etnische verschillen in de klas. In meer etnisch diverse klassen heeft de aandacht die de docent aan onderwerpen rond diversiteit besteedt, niet meer of minder effect op de houding van leerlingen dan in minder diverse klassen. Mogelijk hangt dit samen met de wijze waarop de leraar zich in de richting van andere etnische groepen opstelt. In klassen op de basisschool waarin leraren explicieter aangaven dat mensen van alle culturen gelijkwaardig zijn, hebben leerlingen een relatief meer positieve houding tegenover mensen van andere etnische herkomst (Geerlings et al. 2017).¹⁰

Naast het aanbieden van activiteiten kunnen specifieke onderwijsvormen meer of minder bijdragen aan de ontwikkeling van houdingen rond burgerschapsthema's. Het onderzoek hiernaar in ons land is schaars. In het voortgezet onderwijs werd een samenhang gerapporteerd tussen het gebruik van rollenspelen in de klas en een positieve houding tegenover democratisch en maatschappelijk verantwoord handelen en het omgaan met verschillen en conflicten. Voor het aan de orde stellen van

¹⁰ Geerlings et al. (2019) wijzen er op dat wanneer leraren zowel positieve relaties aangaan met leerlingen met een migratieachtergrond als positieve normen rond diversiteit uitdragen, de positieve houding van leerlingen zonder migratieachtergrond jegens diversiteit teniet gedaan wordt. Dit zou er op kunnen duiden dat leerlingen zonder migratieachtergrond het gevoel krijgen dat leerlingen met migratieachtergrond door de leraar meer gewaardeerd worden, waardoor sociale competitie ontstaat.

burgerschapsthema's in projecten en het bieden van ruimte om leerlingen zeggenschap te geven in de thema's die worden behandeld, is een dergelijke samenhang afwezig (Coopmans et al. 2020). Nader onderzoek naar onderliggende mechanismen voor de gevonden samenhang bij rollenspelen, het ontbreken van samenhang voor projectmatig werken en het bieden van keuzevrijheid aan leerlingen ontbreekt vooralsnog in ons land.

Daarnaast kunnen leraren in de klas een omgeving creëren waarin leerlingen zich veilig voelen om zich uit te spreken en voor hun mening op te komen. Een dergelijk klasklimaat waarin openlijk thema's besproken en bediscussieerd kunnen worden, lijkt de voorwaarden te scheppen voor een omgeving waarin jongeren ook een meer positieve houding kunnen ontwikkelen ten opzichte van anderen die van hen verschillen (Coopmans et al. 2020; Geboers et al. 2015). Docenten die een goede onderlinge relatie met hun leerlingen hebben, kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van een meer positieve houding van deze leerlingen ten opzichte van het omgaan met verschillen en andere maatschappelijke onderwerpen (Sincer et al. 2022; Wanders et al. 2020). Goede interpersoonlijke relaties tussen leerlingen en hun leerkracht lijken niet alleen in het voortgezet onderwijs, maar ook in het basisonderwijs van belang. Door de affectieve relatie tussen leerkracht en leerling ontstaat een gevoel van veiligheid, waarbij leerlingen meer openheid voor andere groepen ontwikkelen, hetgeen aan een meer positieve houding bijdraagt (Geerlings 2021; Geerlings et al. 2017).

2.4 Diversiteit in de klas en op school

Een grotere etnische diversiteit in de klas hangt samen met meer begrip van jongeren in het voortgezet onderwijs voor mensen met een andere herkomst (Bubritzki et al. 2018; Coopmans et al. 2020; Hooijsma en Juvonen 2021; Janmaat 2014; Munniksma et al. 2023; Sincer et al. 2021; Sincer et al. 2022). De samenhang tussen diversiteit en de houding tegenover anderen kan daarbij niet uitsluitend worden toegeschreven aan het feit dat jongeren met een migratieachtergrond een meer positieve houding tegenover Nederlanders zonder migratieachtergrond hebben dan omgekeerd (Coopmans et al. 2020).¹¹ Ook wanneer hiermee rekening wordt gehouden, hebben jongeren in klassen met een grotere etnische diversiteit een meer positieve houding tegenover mensen met een andere etnische achtergrond. De bevinding dat de etnische diversiteit in het voortgezet onderwijs samenhangt met de houding van jongeren tegenover andere groepen in de samenleving blijkt ook een studie die het SCP in 2022 uitvoerde.¹² Hieruit komt een zwak positief verband naar voren wat betreft de kans om op school jongeren met een andere etnische herkomst te ontmoeten en de houding die zij hebben tegenover het omgaan met verschillen (zie tabel A.1 in bijlage A). De buurt waarin jongeren opgroeien lijkt echter nog sterker dan de school van invloed op de houding die zij ontwikkelen. Het verschil tussen de buurt en de school geeft aan dat schoolvestigingen niet altijd een afspiegeling zijn van de buurten waaruit de leerlingen afkomstig zijn. De vergelijking van de school met de buurt maakt bovendien duidelijk dat de socialisatie van leerlingen in verschillende levenssferen plaatsvindt en dat de omgang van jongeren met hun leeftijdsgenoten op school niet los gezien kan worden van de andere sociale netwerken waarvan zij deel uitmaken.

¹¹ Voor een vergelijking tussen de houding van Nederlandse jongeren met en zonder een migratieachtergrond jegens gelijke rechten voor migranten, zie ook Daas et al. (2023) en Geboers et al. (2015).

¹² Voor deze kennisnotitie zijn analyses op het bestand van de Periodieke peiling jongeren van het SCP uitgevoerd. Deze zijn nog niet eerder gepubliceerd. Voor een toelichting op de peiling en de uitkomsten van de analyses wordt verwezen naar bijlage A van deze notitie.

Dat een meer etnisch gemengde klas gerelateerd is aan een meer positieve houding tegenover anderen, geldt zowel voor jongeren met als zonder een migratieachtergrond (Bubritzki et al. 2018; Hooijsma en Juvonen 2021; Sincer et al. 2021).¹³ De samenhang tussen een grotere etnische diversiteit en de houding ten opzichte van mensen met een andere achtergrond, lijkt echter wel te verschillen naar gelang de specifieke migratieachtergrond van jongeren. Hierbij kunnen interetnische vriendschappen de positieve houding versterken (Hooijsma en Juvonen 2021).¹⁴

De gerapporteerde samenhang in het voortgezet onderwijs tussen etnische diversiteit in de klas en de houding van jongeren tegenover mensen die van hen verschillen, is minder eenduidig in het basisonderwijs. Tegelijkertijd is het aantal studies hiernaar in het basisonderwijs voorsnog beperkt. Analyses op gegevens van een omvangrijk nationaal cohortonderzoek lieten geen effect van de etnische diversiteit op de houding van leerlingen zien (Dijkstra et al. 2015). Daartegenover staat het recente peilingsonderzoek van de Inspectie van het Onderwijs, waarin wel een positieve samenhang werd gevonden tussen het percentage leerlingen met een migratieachtergrond op school en hun houding ten aanzien van burgerschap (Inspectie van het onderwijs 2022; Slikhuis et al. 2021). De door de Inspectie gevonden samenhang was echter zeer zwak. In lijn hiermee zagen Geerlings et al. (2017) dat leerlingen zonder migratieachtergrond in een etnisch meer diverse klas ook een meer positieve houding tegenover mensen met een andere etnische achtergrond hadden dan leerlingen in minder diverse klassen.

3 Aanbevelingen voor praktijk en beleid

In de burgerschapsopdracht die scholen hebben, komen naast democratische basiswaarden ook vaardigheden en houdingen tegenover het omgaan met diversiteit naar voren. In deze notitie is aan de hand van recent Nederlands onderzoek in kaart gebracht welke facetten al dan niet samenhangen met de houding van jongeren ten aanzien van het omgaan met etnische verschillen. Op basis hiervan heeft het SCP vijf aanbevelingen geformuleerd.

3.1 Nader onderzoek naar en monitoring van het burgerschapsonderwijs

De nieuwe wet beoogt nadrukkelijk burgerschapscompetenties van leerlingen te bevorderen, zodat zij deel uit kunnen maken van de pluriforme Nederlandse samenleving en kennis hebben over en respect hebben voor de verschillen in de samenleving. Vanuit de wettelijke opdracht is het van belang te weten wat de houding van jongeren is tegenover verschillen in de samenleving, op school en in de klas. Met het oog hierop wil het ministerie van OCW beter zicht krijgen op de inrichting en ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs in het primair, voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs. Het ministerie is van plan hiervoor een meerjarige monitorstudie uit te zetten, die in de tweede helft van 2024 van start zou moeten gaan. Het is van belang daarin ook de ontwikkeling

¹³ De analyse van Janmaat (2014) op basis van gegevens van ICCS geeft aan dat een positieve relatie tussen het aandeel jongeren met een migratieachtergrond en een positieve houding tegenover gelijke rechten voor immigranten naar verwachting niet lineair is. Waar hij een dergelijk verband vond voor klassen met een klein en gemiddeld aandeel jongeren met een migratieachtergrond ten opzichte van een homogene leerlingpopulatie zonder een migratieachtergrond, was hiervan geen sprake voor klassen met een groot aantal leerlingen met een migratieachtergrond (klassen met meer dan de helft leerlingen met een migratieachtergrond).

¹⁴ Hooijsma en Juvonen (2021) rapporteren dat jongeren met een Turkse migratieachtergrond in een meer diverse klas vaker een vriend zonder migratieachtergrond hebben, en dat zij daardoor ook een veel positievere houding tegenover Nederlanders zonder migratieachtergrond hebben. Jongeren met een Marokkaanse en Surinaamse migratieachtergrond hebben in een etnisch meer diverse klas weliswaar een meer positieve houding tegenover leerlingen zonder migratieachtergrond, maar vriendschappen oefenen daarop – anders dan bij jongeren met een Turkse migratieachtergrond – geen versterkend effect op.

van competenties rondom het omgaan met diversiteit mee te nemen. Aanknopingspunten daarvoor staan in de verkennende overzichtsstudie van Holman et al. (2023), die verricht is als eerste inventarisatie van de wijze waarop een dergelijke monitorstudie kan worden opgezet.

De monitorstudie kan daarnaast gebruikt worden om expliciet in kaart te brengen welke maatregelen besturen en scholen nemen om de diversiteit op hun instellingen te waarborgen. Er is recent het nodige onderzoek gedaan naar de etnische samenstelling van de klas en de ontwikkeling van de houding van leerlingen tegenover diversiteit. Het aantal studies naar de inrichting van de onderwijsleeromgeving in de klas en op school, en zeker ook naar de sturing vanuit bestuur en schoolleiding naar de bevordering van burgerschapshoudingen, is echter vooralsnog schaars. Inzicht in de determinanten op klas- en schoolniveau die invloed hebben op de houdingen die jongeren ontwikkelen, ontbreekt daardoor nog voor een groot deel. Er is met name behoefte aan gedegen kennis over de wijze waarop de onderwijsleeromgeving zo ingericht kan worden dat de houding van leerlingen tegenover het omgaan met verschillen bevorderd wordt.¹⁵

3.2 Bevorderen van ontmoeting van jongeren met verschillende achtergronden op school

Voor het basisonderwijs komt uit de gedane studies geen duidelijk beeld naar voren dat de etnische diversiteit in de klas of op school samenhangt met de houding die leerlingen ontwikkelen wat betreft het omgaan met verschillen. Voor het voortgezet onderwijs is dit beeld eenduidiger. Jongeren op middelbare scholen met een grotere etnische diversiteit hebben over het algemeen ook een meer open houding jegens mensen van een andere herkomst. Met het oog op de sociale cohesie in de samenleving is het van belang dat jongeren op school al een dergelijke openheid ontwikkelen. Er ligt met name een opdracht voor het onderwijsveld om ervoor te zorgen dat vestigingen zo worden ingericht dat leerlingen van verschillende herkomst elkaar kunnen ontmoeten. Doordat het aantal brede brugklassen in de afgelopen decennia is afgenomen en scholen verschillende schooltypen regelmatig in aparte vestigingen huisvesten, zijn de mogelijkheden om anderen te ontmoeten afgenomen – zeker in de grote steden waar leerlingen vaker in categorale of smalle vestigingen onderwijs volgen. Het SCP heeft eerder al op het belang van de ontmoetingskans in het voortgezet onderwijs gewezen (Vermeij et al. 2023; Vogels et al. 2021).

Tegelijkertijd maken de onderzoeken duidelijk dat het zorgen voor gemengde klassen in het voortgezet onderwijs of het vergroten van de ontmoetingskans op school, niet vanzelf leidt tot een andere houding van jongeren. Er is meer nodig om de brede opdracht van het onderwijs te realiseren dan alleen het mogelijk maken van ontmoetingen. Hoewel de kennis over de onderliggende processen nog schaars is, lijken niettemin de interpersoonlijke relaties die een docent met leerlingen van verschillende herkomst weet op te bouwen en het bevorderen van goede relaties tussen leerlingen onderling, daarvoor van groot belang. Het scheppen van een klasklimaat waarin leerlingen openlijk kunnen discussiëren over thema's die hen aangaan en waarin actuele gebeurtenissen rond achterstelling of culturele verschillen bespreekbaar worden gemaakt, bieden aanknopingspunten om dit vorm te geven (Bammens et al. 2022; Wansink en De Graaf 2019). Gijsberts et al. (nog te verschijnen) geven aan dat, aansluitend bij de contacthypothese, een leraar ervoor dient te zorgen dat leerlingen de kans krijgen om elkaar te leren kennen en dat die ontmoeting op basis van gelijkwaardigheid plaatsvindt. Dat betekent dat voor werkvormen gekozen wordt waarin leerlingen

¹⁵ Een aanzet daartoe kan mogelijk worden ontleend aan ervaringen in andere onderwijssectoren, zoals bijvoorbeeld rond de *mixed classroom* in het hoger onderwijs (vgl. Ramdas et al. 2019).

met elkaar samenwerken. Daarbij zou het niet uitsluitend moeten gaan om verschillen in herkomst, maar ook in sociaal-economische achtergrond en seksuele geaardheid (De Bakker et al. 2023; Gijsberts et al. nog te verschijnen). Om zicht te krijgen op hoe deze werkvormen het best vorm kunnen krijgen is, aansluitend op de vorige aanbeveling, nader (kwalitatief) onderzoek nodig.

3.3 Samenwerking met andere lokale partijen

Scholen vullen hun taak om burgerschap te bevorderen in door zoveel mogelijk aan te sluiten bij de leefwereld van de leerlingen en hun ouders. De sociale omgeving waarin leerlingen opgroeien, zal voor een belangrijk deel bepalen waar scholen en leraren in de klas aandacht aan geven in hun burgerschapsonderwijs. Tegelijkertijd heeft de school, waar het gaat om de houding van leerlingen, een beperkte invloed. Jongeren leren met elkaar samenleven in de buurt waarin zij wonen, op de sportvereniging of in andere sociale verbanden waaraan zij buiten school deelnemen. Eerder onderzoek laat zien dat in de verschillende sociale verbanden voor een groot deel dezelfde voorwaarden van belang zijn om de sociale cohesie te bevorderen: gelijke kansen en een gelijke positie, contacten vanuit een gemeenschappelijk belang en een inclusief klimaat (Gijsberts et al. nog te verschijnen). Het lijkt raadzaam om, waar mogelijk, vanuit het onderwijs verbinding te zoeken met de sociale netwerken waar leerlingen deel van uitmaken. Om zo niet alleen de effectiviteit van het burgerschapsonderwijs te vergroten, maar ook om initiatieven in de buurt gericht op sociale cohesie te versterken.

Er kan ook aanleiding zijn om als school bewust niet in het verlengde van (een deel van) de sociale netwerken te opereren. Bijvoorbeeld wanneer er sprake is van sterk gesloten netwerken waarin jongeren niet of nauwelijks andersdenkenden ontmoeten. Of wanneer zij opgroeien in een omgeving waarin juist afstand wordt genomen van waarden die het met elkaar samenleven in de weg staan. Ook dan verdient het aanbeveling om verbinding te zoeken met partijen die wel gericht zijn op het overbruggen van verschillen, zoals bijvoorbeeld de gemeente of een buurtvereniging. Een dergelijke coalitie biedt de mogelijkheid om activiteiten in de verschillende leefomgevingen waarin jongeren verkeren, zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen. Een voorbeeld hiervan is het programma *De vreedzame wijk*, aansluitend bij de interventie *De vreedzame school* (Van Dijken 2024; Horjus 2021; Pauw 2016).¹⁶

3.4 Burgerschap verankeren in kerndoelen

Met het oog op de voorgenomen curriculumherziening in het primair en voortgezet onderwijs, heeft de minister de opdracht gegeven aan ontwikkelteams om de bouwstenen voor de basisvaardigheden, waaronder burgerschap, uit te werken in kerndoelen. De minister voor Primair en Voortgezet Onderwijs heeft de conceptkerndoelen recent naar de Tweede Kamer gestuurd (TK 2023/2024). Een van deze kerndoelen, die door het SLO zijn opgesteld, heeft betrekking op het omgaan met diversiteit (zie kader 3.1) (Driebergen et al. 2024). De minister heeft aangegeven dat de komende periode wordt gebruikt om in het onderwijsveld na te gaan in hoeverre de opgestelde kerndoelen in de onderwijspraktijk bruikbaar zijn.

¹⁶ Zie Verhoeven (2012) en Pauw (2013) voor de interventie *De vreedzame school*.

Primair onderwijs

Doelzin: De leerling handelt respectvol vanuit kennis over een diverse samenleving.

Het gaat hierbij om:

- kennis over hoe de grondwet diversiteit in geloof- en levensovertuiging, politieke voorkeur, afkomst, gender, seksuele oriëntatie en beperkingen beschermt;
- inschatten en bespreken van situaties die racistisch, discriminerend of stereotyperend zijn;
- verkennen van en reflecteren op de eigen offline en online identiteit in relatie tot anderen;
- in gedrag rekening houden met ervaringen en perspectieven van anderen.

Onderbouw voortgezet onderwijs

Doelzin: De leerling handelt respectvol vanuit kennis over een diverse samenleving.

Het gaat hierbij om:

- kennis over hoe de grondwet diversiteit in geloof- en levensovertuiging, politieke voorkeur, afkomst, gender, seksuele oriëntatie en beperkingen beschermt;
- kennis over hoe de grondwet discriminatie en racisme afwijst;
- reflecteren op het eigen gedrag in situaties die discriminerend of stereotyperend zijn;
- verkennen van en reflecteren op de eigen offline en online identiteit in relatie tot anderen;
- in gedrag rekening houden met ervaringen en perspectieven van anderen.

Bron: Driebergen et al. (2024: 13)

Bij het uitwerken van de conceptkerndoelen zijn scherpe keuzes gemaakt ten opzichte van de zeven grote opdrachten die het ontwikkelteam Burgerschap eerder als basis voor de kerndoelen had geformuleerd (Kampman et al. 2022). Naast het kerndoel over diversiteit en twee kerndoelen over maatschappelijke betrokkenheid en maatschappelijke vraagstukken, ligt de nadruk sterk op democratische waarden. In vergelijking met het eerder opgestelde kader wordt rond diversiteit vooral veel nadruk op kennis gelegd, en minder op vaardigheden en houdingen. Kennis over diversiteit is van belang, maar van zo mogelijk groter belang is dat jongeren met diversiteit kunnen omgaan en een positieve houding ontwikkelen tegenover mensen die van hen verschillen. Deze kennisnotitie laat zien dat deze houding van jongeren, gericht op het met elkaar samenleven, ook in het onderwijs kan worden ontwikkeld.

3.5 Diversiteit in beoordelingskader Inspectie

De Inspectie van het Onderwijs houdt toezicht op het onderwijs aan de hand van het Onderzoekskader 2021. In het kader van de versterking van het toezicht, in het bijzonder op de basisvaardigheden die leerlingen verwerven, is een aparte standaard Basisvaardigheden opgenomen in het Waarderingskader scholen/opleidingen, dat onderdeel vormt van het Onderzoekskader. Burgerschap neemt hier, als een van de basisvaardigheden, een belangrijke plaats in. Tegelijkertijd is het toezicht op burgerschap daarin sterk gericht op het naleven van democratische basiswaarden. Besturen en scholen laten zich hier sterk door leiden in de verantwoordingsplicht die zij hebben ten aanzien van burgerschapsonderwijs.

De Inspectie is momenteel bezig met een herijking van het onderzoekskader voor 2027, waarvoor in het afgelopen jaar verkennende gesprekken zijn gevoerd. Een belangrijk criterium daarbij is de meetbaarheid van de gehanteerde indicatoren. Het gevaar is dat dit – ondanks de wettelijke opdracht die scholen hebben voor sociale cohesie – leidt tot een smalle invulling van het begrip ‘burgerschap’, waarin aandacht voor het met elkaar samenleven naar de achtergrond verdwijnt. Wanneer dat het geval zou zijn, zou de impliciete sturing van het onderzoekskader naar de wijze waarop besturen en scholen aandacht geven aan het burgerschapsonderwijs niet of nauwelijks aanwezig zijn. Om aandacht voor het met elkaar samenleven te borgen, is het van belang dat aandacht hiervoor ook expliciet onderdeel vormt van het nieuwe onderzoekskader.

Literatuur

- Bakker, Erik de, Lex Thijssen en Wil Portegijs (2023). *Samenleving in beweging. Diversiteit en sociale cohesie nader beschouwd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bammens, Mila, Maxine Herinx, Bjorn Wansink, Tessa Glas en Beatrice de Graaf (2022). De oorlog in Oekraïne bespreken in de klas: Een exploratief onderzoek naar de lesbrief van TerInfo. In: *Dimensies*, jg. 2022, nr. 5, p. 33-53.
- Bekhuis, Hidde, Stijn Ruiter en Marcel Coenders (2013). Xenophobia among Youngsters: The Effect of Inter-Ethnic Contact. In: *European Sociological Review*, jg. 29, nr. 2, p. 229-242.
- Bubritzki, Swantje, Frank van Tubergen, Jeroen Weesie en Sanne Smith (2018). Ethnic composition of the school class and interethnic attitudes: a multi-group perspective. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, jg. 44, nr. 3, p. 482-502 (doi.org/10.1080/1369183X.2017.1322501).
- Bulder, Ebbo, Kyle van den Langenberg, Sierp van der Ploeg, Merlijn Karssen, Annabel Vaessen, Bianca Leest en Kelly Beurskens (2020). *Alle scholen toegankelijk: een open deur? Toelatingsbeleid en toegankelijkheid in het funderend onderwijs*. Utrecht: Oberon.
- CBS (2022). *Stedelijkheid*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd 28 maart 2024 via www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/39/meer-afval-per-inwoner-in-minst-verstedelijkte-gebieden/stedelijkheid.
- Coopmans, Manja, Geert ten Dam, Anne Bert Dijkstra en Ineke van der Veen (2020). Towards a Comprehensive School Effectiveness Model of Citizenship Education: an Empirical Analysis of Secondary Schools in the Netherlands. In: *Social Sciences*, jg. 9, nr. 9, art. 157 (doi.org/10.3390/socsci9090157).
- Daas, Remmert, Geert ten Dam, Anne Bert Dijkstra, Esther Karkdijk, Harm Naayer, Hessel Nieuwelink en Ineke van der Veen (2023). *Burgerschap in beeld: Burgerschapscompetenties en burgerschapsonderwijs in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dam, Geert ten, Femke Geijssel, René Reumerman, en Guuske Ledoux (2011). Measuring Young People's Citizenship Competences. In: *European Journal of Education*, jg. 46, nr. 3, p. 354-372.
- Dijken, Maartje van (2024). *Caring is sharing. How neighbourhood processes among parents can strengthen an educative civil society: A study on The Peaceable Neighbourhood 2.0* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Dijkstra, Anne Bert, Femke Geijssel, Guuske Ledoux, Ineke van der Veen en Geert ten Dam (2015). Effects of school quality, school citizenship policy, and student body composition on the acquisition of citizenship competences in the final year of primary education. In: *School Effectiveness and School Improvement*, jg. 26, nr. 4, p. 524-553 (doi.org/10.1080/09243453.2014.969282).
- Dinesen, Peter Thisted, en Kim Mannemar Sønderskov (2015). Ethnic Diversity and Social Trust: Evidence from the Micro-Context. In: *American Sociological Review*, jg. 80, nr. 3, p. 550-573 (doi.org/10.1177/0003122415577989).
- Driebergen, Matthijs, Luuk Kampman en Maaike Oberink (2024). *Concept-kerndoelen burgerschap*. Amersfoort: Stichting Leerplanontwikkeling.
- Eurydice (2023). *Promoting diversity and inclusion in schools in Europe*. Luxemburg: Publications Office of the European Union (data.europa.eu/doi/10.2797/443509).
- Geboers, Ellen, Femke Geijssel, Wilfried Admiraal, Terrence Jorgensen en Geert ten Dam (2015). Citizenship development of adolescents during the lower grades of secondary education. In: *Journal of Adolescence*, jg. 2015, nr. 45, p. 89-97.
- Geel, Mitch van, en Paul Vedder (2011). Multicultural attitudes among adolescents: The role of ethnic diversity in the classroom. In: *Group Processes and Intergroup Relations*, jg. 14, nr. 4, p. 549-558 (doi.org/10.1177/1368430210379007).
- Geerlings, Jolien (2021). *Teaching in culturally diverse classrooms: The importance of dyadic relations between teachers and children* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Geerlings, Jolien, Jochem Thijs en Maykel Verkuyten (2017). Student-teacher relationships and ethnic outgroup attitudes among majority students. In: *Journal of Applied Developmental Psychology*, jg. 2017, nr. 52, p. 69-79 (doi.org/10.1016/j.appdev.2017.07.002).

- Geerlings, Jolien, Jochem Thijs en Maykel Verkuyten (2019). Preaching and practicing multicultural education: Predicting students' outgroup attitudes from perceived teacher norms and perceived teacher–classmate relations. In: *Journal of School Psychology*, jg. 2019, nr. 75, p. 89-103 (doi.org/10.1016/j.jsp.2019.07.003).
- Gijsberts, Mérove, Wil Portegijs, Erik de Bakker, Maroesjka Versantvoort en Joris Broere (nog te verschijnen). *Samen verschillend: Verkenning van de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gommans, Geert, en Cynthia Prevost (2022). *Peiling jongeren 2022*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Holman, Chris Lianne Hoek, Remmert Daas en Anne Bert Dijkstra (2023). *Verkenkend onderzoek monitoring burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties*. Groningen: Noorderpoort.
- Hooijsma, Marianne en Jaana Juvonen (2021). Two sides of social integration: Effects of exposure and friendships on second- and third-generation immigrant as well as majority youth's intergroup attitudes. In: *International Journal of Intercultural Relations*, jg.2021, nr. 80, p. 51-63 (doi.org/10.1016/j.ijintrel.2020.10.008).
- Hooijsma, Marianne, Gijs Huitsing, Jan Kornelis Dijkstra, Andreas Flache en René Veenstra (2020a). Being friends with or rejected by classmates: Aggression toward same- and cross-ethnic peers. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 49, nr. 3, p. 678-692 (doi.org/10.1007/s10964-019-01173-1).
- Hooijsma, Marianne, Gijs Huitsing, Dorottya Kisfalusi, Jan Kornelis Dijkstra, Andreas Flache en René Veenstra (2020b). Multidimensional similarity in multiplex networks: friendships between same- and cross-gender bullies and same- and cross-gender victims. In: *Network Science*, jg. 8, nr. 1, p. 79-96 (doi.org/10.1017/nws.2020.1).
- Hooijsma, Marianne, Dorottya Kisfalusi, Gijs Huitsing, Jan Kornelis Dijkstra, Andreas Flache en René Veenstra (2021). Crossing ethnic boundaries? A social network investigation of defending relationships in schools. In: *Group Processes & Intergroup Relations*, jg. 24, nr. 8, p. 1391-1408 (doi.org/10.1177/13684302211009318).
- Horjus, Bob (2021). *De vreedzame wijk: Verwachtingen en resultaten. Evaluatie van een community-programma voor de bevordering van burgerschap bij kinderen in de Utrechtse wijken Overvecht en Kanaleneiland 2009-2014* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Inspectie van het Onderwijs (2022). *Peil.Burgerschap einde basisonderwijs 2019/2020*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2023). *Peil.Burgerschap einde speciaal (basis)onderwijs 2020/2021*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Isac, Maria Magdalena, Ralf Maslowski en Greetje van der Werf (2011). Effective civic education: an educational effectiveness model for explaining students' civic knowledge. In: *School Effectiveness and School Improvement*, jg. 22, nr. 3, p. 313-333 (doi.org/10.1080/09243453.2011.571542).
- Janmaat, Jan Germen (2014). Do Ethnically Mixed Classrooms Promote Inclusive Attitudes Towards Immigrants Everywhere? A Study Among Native Adolescents in 14 Countries. In: *European Sociological Review*, jg. 30, nr. 6, p. 810-822 (doi.org/10.1093/esr/jcu075).
- Kampman, Luuk, Matthijs Driebergen en Annette van der Laan (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. Amersfoort: Stichting Leerplanontwikkeling.
- Maslowski, Ralf, Greetje van der Werf, Henk Oonk, Harm Naayer en Magda Isac (2012). *Burgerschapscompetenties van leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs: Eindrapport van de International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) in Nederland*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Munniksma, Anke, Anne Bert Dijkstra, Ineke van der Veen, Guuske Ledoux, Herman van de Werfhorst en Geert ten Dam (2017). *Burgerschap in het voortgezet onderwijs: Nederland in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Munniksma, Anke, Johanna Ziemes en Philipp Jugert (2022). Ethnic Diversity and Students' Social Adjustment in Dutch Classrooms. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 51, nr. 1, p. 141-155.
- Munniksma, Anke, Remmert Daas, Anne Bert Dijkstra, Geert ten Dam (2023). Is classroom diversity related to citizenship competences of ethnic minority and majority students? In: *The Journal of Social Studies Research*, online publicatie (doi.org/10.1016/j.jssr.2023.01.001).
- NIDI/CBS (2020). *Bevolking 2050 in beeld: Drukker, diverser en dubbelgrijs (Deelrapport Verkenning Bevolking 2050)*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut/Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd 28 maart 2024 via publ.nidi.nl/output/2020/nidi-cbs-2020-bevolking-2050-in-beeld.pdf.

- Pauw, Leo. (2013). *Onderwijs en burgerschap. Wat vermag de basisschool. Onderzoek naar De Vreedzame School* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Pauw, Leo (2016). *De Vreedzame Wijk. Een praktische gids voor een samenhangend opvoedklimaat in de wijk*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Ramdas, Siema, Marieke Slootman en Karen van Oudenhoven-van der Zee (2019). *The VU Mixed Classroom Educational Model*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Rinnooy Kan, Willemijn, Virginie März, Monique Volman en Anne Bert Dijkstra (2021). Learning from, through and about differences: A multiple case study on schools as practice grounds for citizenship. In: *Social Sciences*, jg. 10, nr. 6, art. 200 (doi.org/10.3390/socsci10060200).
- Sierksma, Jellie, Jochem Thijs en Maykel Verkuyten (2014). Children's intergroup helping: The role of empathy and peer group norms. In: *Journal of Experimental Child Psychology*, jg. 2014, nr. 126, p. 369-383 (doi.org/10.1016/j.jecp.2014.06.002).
- Sincer, İşıl, Sabine Severiens en Monique Volman (2019). Teaching diversity in citizenship education: Context-related teacher understandings and practices. In: *Teaching and Teacher Education*, jg. 2019, nr. 78, p. 183-192 (doi.org/10.1016/j.tate.2018.11.015).
- Sincer, İşıl, Monique Volman, Ineke van der Veen en Sabine Severiens (2021). The relationship between ethnic school composition, school diversity climate and students' competences in dealing with differences. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, jg. 47, nr. 9, p. 2039-2064 (doi.org/10.1080/1369183X.2020.1846508).
- Sincer, İşıl, Monique Volman, Ineke van der Veen en Sabine Severiens (2022). Students' citizenship competencies: The role of ethnic school composition and perceived teacher support. In: *Theory & Research in Social Education*, jg. 50, nr. 1, p. 125-155 (doi.org/10.1080/00933104.2021.2014375).
- Slijkhuis, Edwin, Anne Bert Dijkstra, Lieneke Ritzema, Hester de Boer, Harm Naayer, Ineke van der Veen, Esther Stronkhorst, Lieke Walet, R. Kuijpers, Bas Hemker en Tecla Lampe (2021). *Burgerschap in het basisonderwijs. Technisch rapport Peil.Burgerschap 2020*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Smith, Sanne, Daniel A. McFarland, Frank van Tubergen en Ineke Maas (2016). Ethnic Composition and Friendship Segregation: Differential Effects for Adolescent Natives and Immigrants. In: *American Journal of Sociology*, jg. 121, nr. 4, p. 1223-1272.
- Spiegler, Olivia, Tibor Zingora en Philipp Jugert (2024). Classroom ethnic diversity, teacher support, and peer victimization: Evidence from four European countries. In: *Infant and Child Development*, jg. 33, nr. 2, art. e2413 (doi.org/10.1002/icd.2413).
- Staatsblad (2021). Wet van 23 juni 2021 tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs. In: *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 2 juli 2021, nr. 320.
- Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024). *Gematigde groei. Rapport van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050*. Den Haag: Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050.
- Stark, Tobias H., Michael Mäs en Andreas Flache (2015). Liking and disliking minority-group classmates: Explaining the mixed findings for the influence of ethnic classroom composition on interethnic attitudes. In: *Social Science Research*, jg. 2015, nr. 50, p. 164-176 (doi.org/10.1016/j.ssresearch.2014.11.008).
- Thijs, Jochem, Maykel Verkuyten en Malin Grundel (2014). Ethnic classroom composition and peer victimization: The moderating role of classroom attitudes. In: *Journal of Social Issues*, jg. 70, nr. 1, p. 134-150 (doi.org/10.1111/josi.12051).
- TK (2023/2024). Brief van de minister voor Primair en Voortgezet onderwijs aan de Tweede Kamer van 6 maart 2024. Tweede Kamer, vergaderjaar 2023/2024, 31293, nr. 721.
- Verhoeven, Sophie (2012). *De school als oefenplaats voor democratie. Een mixed-methods evaluatieonderzoek naar de werkzaamheid van een schoolbreed programma voor democratische burgerschapsvorming in de basisschool* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Verkuyten, Maykel en Jochem Thijs (2019). Being here First: Ethnic Majority Children's Autochthony Beliefs and Attitudes toward Immigrants. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 48, nr. 7, p. 1281-1295 (doi.org/10.1007/s10964-019-01015-0).

- Vermeij, Lotte en Frieke Vonk, m.m.v. Bart van Hulst, Lex Thijssen en Joris Broere (2023). Samenleven in verscheidenheid. In: Debbie Verbeek-Oudijk, Sarah Hardus, Andries van den Broek en Mark Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023* (p. 29-49). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vervoort, Miranda, Ron Scholte en Peer Scheepers (2011). Ethnic Composition of School Classes, Majority-Minority Friendships, and Adolescents' Intergroup Attitudes in the Netherlands. In: *Journal of Adolescence*, jg. 34, nr. 2, p. 257-267.
- Vogels, Ria, Monique Turkenburg en Lex Herweijer (2021). *Samen of gescheiden naar school. De betekenis van sociale scheiding en ontmoeting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wanders, Frank, Ineke van der Veen, Anne Bert Dijkstra en Ralf Maslowski (2020). The influence of teacher-student and student-student relationships on societal involvement in Dutch primary and secondary schools. In: *Theory & Research in Social Education*, jg. 48, nr. 1, p. 101-119.
- Wansink, Bjorn en Beatrice de Graaf (2019). Terrorisme bespreken in de klas. In: *Kleio*, nr. 6, p. 40-43.
Geraadpleegd 28 maart 2024 via dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/395845/Terrorisme_bespreken_in_de_klas_Kleio_2019.pdf.

© Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, september 2024

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

Auteurs

Ralf Maslowski en Joris Broere